

A NÉPHAGYOMÁNY TOVÁBBÉLŐ TILALMI RENDSZEREI

JUNG KÁROLY

A belgrádi BIGZ azok közé a kiadók közé tartozik, amelyeknek évi termésében tekintélyes helyet kap az etnológiai művek kiadása, sőt nem egy olyan munka is napvilágot látott már a kiadásában, amely — igaz — nem tartható tiszta etnológiának, de mindenképpen a ma oly fontos szerephez jutott határtudományok virágzása folytán érintkezik a néprajztudománnyal. Ilyen például a „beszéd etnológiájáról” nemrég kiadott mű, Róheim Géza kultúrafelfogását prezentáló kötet (*Nastanak i funkcija kulture*, 1976), Edward Sapir kulturális etnológiai tanulmányainak válogatása (*Ogledi iz kulturne antropologije*, 1974), egy-egy kismonográfia Claude Lévi-Straussról és Branislav Malinowskiról. Edmund Leach illetve Michel Panoff tollából (1972 és 1979), a fontosabb szociálintropológiai elméleteket összefoglaló két kötet (*Antropološke teorije*) Elvin Hatch megfogalmazásában stb. Mindezek a művek a tekintélyes Huszadik Század elnevezésű sorozat darabjai, amely lassan az ötvenedik kötetéhez ér. Van azonban a BIGZ-nek még egy sorozata, a Nagy Antropológiai Művek (Serija velikih antropoloških dela), amely a jugoszláv olvasók felé a szakma valóban alapvető, huszadik századi alkotásait közvetíti szerbhorvát nyelven. Ebben a sorozatban eddig egy kétkötetes nagy válogatás jelent meg J. G. Frazer *Aranyágából* (*Zlatna grana*), továbbá B. Malinowski alapművének, *A nyugati Pacifikum argonautáinak* teljes fordítása (*Argonauti Zapadnog Pacifika*), újabban pedig megindult C. Lévi-Strauss négykötetes alkotásának, a *Mitológiának* kiadása, amelynek első kötete, a *Nyers és főtt* című (*Mitologike I., Presno i pečeno*) 1980-ban jelent meg. Ilyen tekintélyes előzmények után és kiadói koncepció keretében jelent aztán meg Dušan Bandić könyve, amelynek alapja a belgrádi bölcsészkaron 1977-ben megvédett doktori értekezés volt.

Bizonyára nem tévedünk, ha már kommentárunk elején nyomatéko-

Dušan Bandić: *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*. BIGZ, Beograd, 1980

san leszögezzük: a szerb és egyben a jugoszláv etnológia is olyan művel gazdagodott, amelyet a néprajzkutatók a jövőben megkerülhetetlen alaplámként fognak használni és emlegetni. Bandić könyve az olyan szintézisek sorába tartozik, mint Sima Trojanović tűzről szóló monográfiája (*Vatra u običajima i životu srpskog naroda*, Beograd, 1930) vagy Tihomir Đorđević összegezése a szemmel verésről (*Zle oči u verovanju Južnih Slavena*, Beograd, 1938). A mű jelentősége egyrészt abban van, hogy a tabut mint problémát a hagyományos szerb népelet és népi műveltség egészében vizsgálja, másrészt pedig abban, hogy magát a tabu kategóriáját is komplex jelenségként kezelve alapvető ősvallási és társadalmi vonatkozásait egyaránt elemzi.

A könyv sokkal többet nyújt, mint igen szikárrá egyszerűsített tartalommutatója ígéri. Gerincét négy nagy fejezet alkotja, amelyben Bandić a szerb hagyományos műveltség négy területén vizsgálja a tabu ősvallási és szociális vonatkozásait. Ezek a következők: az emberi életciklus két nagy pillanatának, a születésnek és a halálnak mint kritikus átmeneti fázisnak tabu-rendszere; az egyén és a közösség valamint a természet közötti viszonyt szabályozó tabuk rendszere; a földművelés és egyáltalán a mezőgazdasági munka egyes folyamatait és rítusait befolyásoló tabuk rendszere; végül a negyedik elemző fejezet, amelyben a közösség egyes tagjai közötti viselkedésmód, magatartás és viszony tilalomrendszerei szerepelnek.

A nyitó fejezetben a szerző a tabu fogalmát ismerteti, és röviden összegezi e fogalom megközelítésének tudománytörténetét. Frazer, Tocharjev, később Malinowski, Freud és mások elképzelései alapján mintegy áttekinti az etnológia tudományának tabuval kapcsolatos interpretációit, s megállapítja, hogy a szakma nagyjai a „primitív” népek műveltségében fedezték fel a fogalmat (maga az elnevezés polinéziai eredetű), s ennek megfelelően ősvallási jellegű. Az animisztikus és manasztikus felfogásnak megfelelően Bandić a tabut úgy definiálja, mint „negatív előjelű rendelkezések (tilalmak, korlátozások) összességét, amelyek az emberi viselkedés- és magatartásmódot szabályozzák, s amelyek az ember és a »természetfeletti« elképzelt viszonyából fakadnak”. Maga a szerző azonban tágítani kíván ennek a meghatározásnak a keretein, mivel úgy tartja — joggal, hisz a könyv anyaga a szerb szokás- és hiedelemvilág jórészt recens anyagán alapszik —, hogy a tabu a mai népi vallásosság része is, ezért a maga tabu-értelmezését így fogalmazza meg: „A tabu fogalmán azokat a negatív rendelkezéseket fogjuk érteni, amelyekkel az ember a »természetfeletti« iránti viszonyát szabályozza, ideértve a »természetfeletti« minden megnyilvánulási formáját, a lélek- és manaképzetektől egészen az istenképzetekig.” (14. p.) Ebből természetesen a szerzőnek az a felfogása nyilvánul meg, hogy a tabu a vallási gyakorlat negatív előjelű oldala.

Az egyes fejezetekben olvasható konkrét elemzések alapján nyilván-

valóvá válik Bandić szándéka, hogy a hagyományos szerb népi műveltség tabu-jelenségeit a religiózus és szociális komponensek szimbiózisaként tárgyalja, tehát a tudománytörténeti részben ismertetett tabu-felfogások szintézisére törekszik. Ebből következik, hogy könyve nemcsak ősvallási tallózások és elemzések elvont sorából áll, hanem minden esetben görcső alá veszi a társadalmi odalát is a tilalmaknak: éppen ezek adnak igen sok esetben magyarázatot sok jelenségre, s utalnak a tabunak, mint viselkedés- és magatartásszabályozónak alapvetően ellentmondásos voltára.

Bandić véleménye szerint az eredeti, animisztikus tabu-rendszer — mutatis mutandis — napjainkig kimutatható a szerb népi vallásosságban. Szó sincs természetesen változatlanul fennmaradt tilalmakról; a tilalmak a vallási gondolkodás fejlődésével szintén változtak, s napjainkra a kevésbé hagyományápoló vidékeken üres survivalokként egzisztálnak tovább. A tabu alakulását tehát a szerbség hagyományvilágában Bandić három közbeeső vallástörténeti fázissal magyarázza. Ezek: a teizálódás, a krisztianizálódás és az ateizáció.

A legkevesebb adat a teizációval kapcsolatos, mivel az ezt követő keresztény hatás a legtöbb ide vonható jelenséget átformálta. Ettől függetlenül a szerző úgy véli, hogy számos, eredetileg animisztikus elképzelés ebben a fejlődési szakaszban istenek személyéhez kötött, egyes fák, állatok ugyanis éppen a meghatározott istenek ünnepi rítusaiban játszanak szerepet. A legnagyobb változás a IX. századtól, tehát a keresztény ideológia térhódításától kezdve figyelhető meg, amikor is a szerbek a keresztény civilizáció vonzáskörébe kerültek. Ettől az időponttól kezdve tehát szinte napjainkig figyelemmel kísérhető a pogány tabu-rendszerek keresztényi színezettel való átformálódásának folyamata, vagyis — mint Bandić kiemeli — a keresztényi és kereszténység előtti képzetek szimbiózisa napjainkban is jelentős mértékben tapasztalható. A folyamat igen érdekes tanulságokkal szolgál, hisz a pravoszláv egyház az animisztikus tabu-rendszerek legnagyobb részét nem tudta kiirtani, csupán beépíteni a maga szokás- és liturgiarendszerébe. Ebben az időszakban került sor a tabuk egy részének funkcióváltozására is: a tilalmak egy része keresztényi jellegű vallási-morális színezetet kapott, a bűn fogalma tűnt fel, amely szerint akik bűnt követnek el (át-hágják a tilalmakat), azokra szankció vár, az isten büntetése a más-világon.

A tabuk ebben az időszakban beépülnek az egyes szentek kultuszába, az animisztikus értelemben vett tabu-tárgyak mintegy „isteni védelem” alá kerültek, s lassan hozzáidomultak az egyes vallási ünnepek tárgyi világához.

A harmadik szakasz, az ateizáció napjainkban is tart, s hatása abban mutatkozik meg, hogy az egykor keresztényi színezetű tilalmak elvesztik religiózus jellegüket, s általános társadalmi és erkölcsi szabályokként

élnék tovább; a másik lehetséges változat az, hogy az animisztikus, majd később krisztianizált tabuk értelem (hiedelmi vagy vallási háttér) nélküli viselkedési szabályokká válnak, amelyek etnológiai értelemben a csökevény (survival) kategóriájába tartoznak, s csupán azért kultiválja őket egy-egy vidék (vagy település) közössége, mert hagyományos, tehát még napjainkban is kötelező érvényű.

Bandić témaválasztása egyébként bizonyos tekintetben nemzetközi szempontból is úttörő: amellett, hogy a délszláv etnológiában érintetlen területet tárt fel, egy olyan etnikum tabu-rendszereit tárgyalja, amely ilyen szempontból eddig kiesett a vizsgálódások köréből: az eddigi kutatók csupán az úgynevezett természeti népek (más terminológiával „primitív” vagy primitív technológiájú), csoportok tabuit vizsgálták. Ha szerencsés választásnak tartható egy közeg néprajzi vizsgálódás szempontjából, akkor Bandićé az, ugyanis ennek az etnikumnak vannak olyan rétegei, amelyek a közelmúltban is megőriztek olyan hagyományokat (például a törzsi szervezet nyomait, a nagycsaládi élet- és szokásmódot), amelyek a tabuk, illetve a tabu-rendszerek továbbélése szempontjából elemi fontosságúak voltak. Itt kell utalnunk a Bandić által felhordott illusztratív és bizonyító népi műveltség-anyag tágabb földrajzi határaitra: bár a könyv címe szerint a tabut a szerbek hagyományos népi kultúrájában tárgyalja, sokszor nem csak a szerb közelmúlti és recens anyagból merít. Gyakran illusztrál egy-egy hagyományos tilalmi kört nem-szerb, de mindig délszláv gyűjtéssel. Példái között horvát, macedón, Crna Gora-i, muzulmán és szlovén adatok is olvashatók, azzal a megfontolással, hogy „a szerb tilalmak nagyrészt azonosak a tágabb értelemben vett déli szláv etnikai terület tilalmaival”. (36. p.) Módszerének igazolására azt is felhozza, hogy a más déli szláv adatok sok esetben teljesebb formában kerültek feljegyzésre, mint a szerb adatok, ennél fogva ezek nemcsak hogy kiegészítik a szerb adatokat, hanem inkább alkalmasak a tudományos interpretációra. Mind-ebből az következik, hogy Bandić könyve közvetve tulajdonképpen a délszláv népi műveltségében érvényes tabu-modellek áttekintése szempontjából is jelentőséggel bír.

A mű négy elemző fejezete etnológus szemmel pazar olvasmányélményt jelent. A széles szemhatású kitekintés, amelyre Bandić elemzéseit alapozza, tulajdonképpen a tabu-fogalom főntebb emlegetett társadalmi vonatkozásait húzza alá. Világossá válik ebből, hogy a ma is egzisztáló tabuk és tabu-nyomok a mai, a tudomány számára továbbörökítő társadalmi viszonyokat jóval megelőző szociális formációkban jöttek létre. A többes szám nem véletlen: a teljes szerb (illetve közvetve: délszláv) tabu-rendszer tulajdonképpen a társadalmi alakzatok váltását is illusztrálja, hisz a tárgyalásra került tabuk egyben a szerbség történeti-társadalmi fejlődésének illusztrálását is jelentik.

Az első elemző fejezet az emberélet fordulói közül a szülő- és a gyer-

mekágyas anya körüli tabu-rendszert vizsgálja. E kommentár írója, aki maga külön monográfiában tekintette át egy közösség (egy falu) szokásrendszerben az emberélet fordulóinak szokás- és hiedelemvilágát, megállapítja, hogy Bandić könyvének érintett része a tilalmak rendszerének tárgyalása mellett egyben prezentálja szinte a teljes hiedelmi hátteret, amely a szerb szokás- és hiedelemvilágban a graviditástól a gyermekágyasságig terjed. Persze egy általánosító és áttekinthető, szintézisre törekvő monográfia a felhordott és tárgyalt anyag tekintetében más eljárásra kényszerül, mint egy mikroközösség hagyományainak vizsgálója. A különbség a mikroközösség nagyjából azonos tabu-világa és egy etnikum sok tekintetben egymásnak ellentmondó adatokat sorakoztató tabu-rendszere között nem rejt buktatót magában, hisz mint az előbb megállapíthattuk Bandić nyomán: a szerb tabu-világ egésze a szerbség historikumának ékes illusztrációja is egyben.

A mű első fejezete a fentebbek mellett a halál—temetkezés körüli tilalmakat is elemzi. Erről a részről ugyanaz mondható el, mint az előbbiről. Hogy ez a fejezet mennyire alapos és körültekintő, azt egy kvantitatív adat is alátámaszthatja: a négyszáz lapot meghaladó terjedelmű monográfia mintegy felét éppen az emberi életciklus két nagy fordulójának tabu-elemzése alkotja.

Ez a fejezet különös módon tarthat igényt az egybevető etnológiai kutatás művelőinek figyelmére. Nyilvánvalóan elsősorban a szláv komparatív etnológiai kutatás veszi majd nagy hasznát, s persze az indoeurópai is. Emellett a magyar (és jugoszláviai magyar) kutatóknak ajánlítható a figyelmébe. E könyv ugyanis nagyon jó következtetések levonására ad alkalmat azok számára, akik valamelyest járatosak a magyar hagyományos szellemi műveltség világában. Azokra többek között, hogy Róheim Géza hatodfél évtizeddel ezelőtti illúzióromboló megállapításaival jó lenne egyszer a magyar egybevető etnológiának érdemben foglalkoznia. Az összefüggések kockázatos szimplifikálásával ugyanis újra kell hangsúlyozni azt, a szakmában nem ismeretlen tételt, hogy a magyar néphagyomány és hiedelemvilág talán még az illúziómentesen gondolkodók megállapításain is túlmenően sokkal nagyobb mértékben része az egyetemes európai (indoeurópai) tradíciónak, mint hittük volna. Elég lenne olvasni Bandić itt kommentált fejezetét, s ezt egybevetni a legfrissebb magyar feldolgozásokkal. Akkor derülne ki, hogy a magyar anyag vitathatatlan keleti jellegű elemei és mitológemái mellett — rendszerét és modelljeit tekintve — európai. S hogy a déli szláv anyag milyen nagy mértékben identikus a magyarral, azt az elvégzendő egybevetésen kívül a már jól ismert művelődéstörténeti és nyelvtörténeti adatok is támogathatják. Nem lehet tehát eléggé sajnálni, hogy magyar vagy délszláv részről máig késnek az ilyen jellegű vizsgálatok.

A második részben a szerző az embernek a természethez fűződő kapcsolataiban érvényes tabukkal foglalkozik. Tekintettel arra, hogy a ku-

tatás a szerbek feltételezett ősvallását animisztikusnak tartja, így az ember—természet reláción külön tabu-rendszer képzelhető el. Mivel ennek a rendszernek a nyomai ma már nem minden vonatkozásban mutathatók ki, Bandić azokat az alkotóelemeket veszi szemügyre a természetben, amelyekhez világosan kapcsolódnak a valós tabuk vagy tabu-nyomok. Ezek pedig a következők: az állatok, a növények és a vizek.

A faunával kapcsolatos tabuk nagy csoportját az állatölés tilalma jelenti. A szerző interpretációja szerint ennek nyomait abban kell keresni, hogy a „primitív gondolkodásnak” megfelelően az emberben munkált az állatbosszútól való félelem. Ezt a ma is igen intenzív hiedelmet a könyvben a szerző recens hiedelemszövegekkel támasztja alá. Különösen érdekesek a házikigyóval kapcsolatos hiedelmek és tabuk, amelyek a magyar néphagyományban szintén frekvensek. Külön fejezet tárgyalja az egyes állatkultuszokra visszavezethető ünnepeket, ezek között külön szerepük volt a farkas-, medve- és kígyóünnepeknek.

A fákkal és vizekkel kapcsolatos tabuk tárgyalása során külön elemzi a szerző a karácsonyi áldozati tuskó, a badnjak szerepét, amelyről megállapítja, hogy csupán a délszlávoknál ismert, a többi szláv nép hagyományvilágában nem találták meg. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a délszlávok a karácsonyi tuskó égetésének szokásával a Balkánra való letelepedésük után ismerkedtek meg.

A földműveléssel kapcsolatos szokások és hiedelmek a szerb ősvallásban fontos szerepet játszottak, éppen ezért az ide kapcsolódó tabuk a tudományos kutatás számára a legteljesebb formában maradtak fenn. Ez érthető is, hisz a kutatás már régebben megállapította, hogy a szerb ősvallás hordozója földművelő—állattenyésztő népség volt. A mezőgazdasági munka végzésével kapcsolatban sok, ma is élő tabuval kell számolni, amelyek között elsősorban a néphagyományban „tisztátalanak” tartott személyeknek tilos a munkafolyamatban részt venniük vagy egyáltalán kapcsolatban lenniük a munka végzőivel. Itt elsősorban a nőket kell megemlíteni, valamint minden olyan személyt, aki veszélyes lehet a munkavégzés vagy a leendő termés szempontjából. Alapos elemző oldalak szólnak a mezsgyével kapcsolatos tabukról, amelyek szankciók egész sorát helyezték kilátásba azok számára, akik elszántással vagy más módon háborgatták vagy megszenteltségtelenítették a mezsgyét. (A mezsgye mint határvonal, mint senkiföldje, hasonlóképpen a küszöbhez vagy az ereszaljához, nemcsak a földművelés kapcsán, hanem a teljes hiedelemvilágban fontos szerepet játszik a mágikus eljárások sorában. Nyilvánvaló, hogy a szerb — és ugyanúgy a magyar — hagyományos műveltségben egyetemes mozzanatról van szó.)

Az emberek egymás közti viszonyában érvényes tabuknak is gazdag anyagát találjuk a tárgyalt könyvben. A nők veszélyes voltát az egész tradicionális népeletben hosszan elemzi a szerző, mint a férfi—nő di-

chotómia negatív előjelű pólusát. (Kár egyébként, hogy a szinte kínáló, dichotómiával kapcsolatos tabu-vonatkozásoknak alig szentelt figyelmet Bandić, mert így jól kiaknázhatta volna a jobb—bal, férfi—nő, nappal—éjszaka, lent—fönt és egyéb dichotómiák nyilvánvaló meghatározó szerepét a tabuk kapcsán. Mindezek említése nélkül is látható azonban, hogy a bizonyító anyagban a tabu szinte kivétel nélkül az itt említett és a többi ellentétpár negatív oldalával kapcsolatos.) Szép fejezet tárgyalja az incesztus és az endogámia tabujának kérdését, s mivel ez a téma igen alkalmas, elemzések utalnak ezeknek a tilalmaknak elsődrendűen társadalmi meghatározottságára. A lakodalmi szokásrend tabuinak tárgyalása is igen tanulságos, mivel a házasságkötés rítusa kollektív vonatkozásainak bemutatásával az eddig ismert családi érdekek mélyebb gyökereire utal.

Dušan Bandić könyve az összefoglaló fejezet után a vonatkozó irodalom jegyzékével zárul, amely 335 munkát sorol fel. Egyéb erényei mellett ez a bibliográfia is fontos a műben, mert nemcsak a tabuval kapcsolatba hozható műveket sorolja fel, hanem tulajdonképpen megalkotja a szerb (és közvetve a délszláv) ősvallás és szokás- és hiedelemvilág legfrissebb és legalaposabb könyvészetét. Csak sajnálni lehet, hogy a műben a jegyzetelés, illetve a hivatkozások minimális teret kaptak; ez nyilván a kiadási lehetőségek szabta határok miatt van így. A hivatkozás a műben utalószámos módszerrel történik, legfeljebb lap számmal, idézet kevés van.

Summázva hosszúra sikerült kommentárunkat: megállapítható, hogy alapművel gazdagodott a délszláv etnológia, olyan művel, amely modelleként szolgálhat a más etnikai közegekben elvégzendő hasonló kutatásokhoz. Amellett olvasmányoknak is kitűnő, tehát elképzelhető, hogy ez a könyv elviselhetetlen ára ellenére is siker lesz, és nemcsak a szakma köreiben.